

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра археології та етнології України

В. Г. Кушнір

НАРОДНЕ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНЦІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Навчально-наочний посібник
для студентів історичного факультету

Частина 2. Ткацтво

ОДЕСА
ОНУ
2017

УДК 39(=161.2):745/749(477.74)(075.8)

ББК 85.12(4Ук-4Од)я81

К965

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 23.02.2017 р.

Рецензенти:

О. М. Дзиговський, доктор історичних наук, професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;

Н. О. Петрова, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;

В. А. Косаківський, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

Відповідальний редактор:

О. В. Сминтина, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова.

Кушнір В. Г.

К965

Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України : Навчально-наочний посібник. Частина II. Ткацтво / В. Г. Кушнір. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017. – 74 с.

ISBN 978-617-689-???

Навчально-наочний посібник презентує традиційне ткацтво українців Одещини, частково дельти Дунаю. Розглядаються питання підготовки сировини, технології ткацтва, орнаментики ткацьких виробів півночі області і півдня.

Видання розраховане на студентів гуманітарних факультетів, краєзнавців, вчителів загальноосвітніх шкіл.

УДК 39(=161.2):745/749(477.74)(075.8)
ББК 85.12(4Ук-4Од)я81

ISBN 978-617-689-???

© В. Г. Кушнір, 2017

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ПІДГОТОВКА СИРОВИНИ	5
<i>Знаряддя обробки конопель і прядіння нитки</i>	9
<i>Технологія ткання</i>	16
КЛАСИФІКАЦІЯ ТКАЦЬКИХ ВИРОБІВ	17
<i>Килимові вироби</i>	17
<i>Килими</i>	18
<i>Паратари</i>	19
<i>Кадрелі</i>	20
<i>Налавники</i>	24
<i>Пілки, рядна</i>	26
<i>Полотняні вироби</i>	27
<i>Рушники</i>	29
<i>Нафраниці</i>	42
<i>Скатерки</i>	45
<i>Вироби з комбінованого п'іткання</i>	47
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТКАЦТВА І ВИРОБІВ	48
<i>Килими</i>	49
<i>Паратари</i>	51
<i>Пілки</i>	53
<i>Рушники</i>	57

СИМВОЛІКА І СЕМАНТИКА ОРНАМЕНТИКИ	
ТКАЦЬКИХ ВИРОБІВ.....	60
<i>Геометричні орнаменти</i>	61
<i>Рослинні орнаменти</i>	64
<i>Зооморфні орнаменти</i>	65
КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ/РЕФЕРАТИ.....	67
ТЕСТИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Ткацькі вироби південно-західної частини України, до складу якого входить і Одещина, розглядаються як важливий компонент традиційної культури українців. Вони орнаментовані і є змістовним джерелом вивчення регіональної історії, культури ірраціональних знань і світоглядних уявлень, міжкультурних взаємин етнографічно розмаїтого степового регіону.

Метою та завданням навчально-наочного посібника є ознайомлення з процесом підготовки сировини, технологією тkania, номенклатурою ткацьких виробів, орнаментикою, розуміння регіональних і локальних особливостей килимів і рушників Південно-Східного Поділля, степових районів Буго-Дністровського, Дністро-Дунайського межиріч та української частини Буджака.

Знайомство з навчально-наочним посібником сприятиме набуттю вмінь працювати з джерелами та літературою, практичних навичок роботи у польових умовах, з музейними колекціями. Отримані знання стануть у нагоді при реконструкціях орнаментальних систем, використанні виробів ткацтва у навчальному процесі.

Текст супроводжується світлинами виробів, знайденими автором під час польових досліджень в селах, у шкільних колекціях, експозиціях районних краєзнавчих музеїв Одещини. Ці зібрання і стали основою для узагальнень, написання запропонованого навчально-наочного посібника.

ПІДГОТОВКА СИРОВИНИ

Археологічні джерела вказують, що ткацтво на території України відоме з часів протонеоліту, а в нашому регіоні в енеоліті населення трипільської культури виготовляло різноманітний одяг із витканого з ниток рослинного походження і вовни полотна. Існує думка, що трипільцям належить авторство таких термінів як нитка, шило, сучі тощо. Відбитки тканин, витканих на ткацькому верстаті, зафіксовані на трипільській кераміці поселень Бернашівка, Чечельник, Ялтушків та інших поселеннях Південно-Східного Поділля (фото 1).

Фото 1. Фрагмент з відбитками тканини трипільців. Вінницький обласний краєзнавчий музей

Фото 2. Відбитки тканин, зв'язаної гачком. Трипільська культура. Вінницький обласний краєзнавчий музей

Крім залишків вертикальних верстатів на трипільській антропоморфній пластиці простежуються зображення одягу з текстилю.

Фото 3, 4. Верстат ткацький вертикальний. Реконструкція в експозиції археологічного відділу Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Залишки ткацьких станків з поселення Петрелє свідчать про його наявність у населення культури Гумельниця в V тис. до н. е., пам'ятки якої досліджувалися і в Нижньому Подунав'ї на Одещині, де також знайдено фрагменти кераміки з відбитками тканин. Зафіксовані відбитки орнаментів на підстилках з папороті, на які клали небіжчиків в курганных похованнях рухливого скотарського енеолітичного населення (III тис. до н. е). З тих пір виробництво ткацтва – невід'ємний елемент культури населення регіону.

Однак, використання ткацьких виробів як джерела для вивчення ткацтва на теренах Одещини стає можливим з кінця XVIII – XIX ст., коли воно розвивається як домашній промисел, як ремесло в осередках колективного виробництва – артільях. На Одещині, наприклад у Андрієво-Іванівці (Миколаївський район)*, в

* Назва району вказується лише при першій згадці назви села

1886-1887 рр. налічувалось 40 килимниць (із 967 душ в 205 господарствах). Вишивальницями в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. славилась Саврань. На весь Балтський повіт були відомі вишиті полянецькими майстринями рушники, чоловічі і жіночі сорочки. В селі Борсуки (Балтський район) здавна поширене ткацтво і вишивання. Мистецтвом своїх ткаль славилось село Березівка (Балтський район). Високого гатунку, з точки зору майстерності виконання, відомі рушники і килими села Пужайкове (Балтський район), сіл Кодимщини (Олексіївка, Шершенці, Круті, Лабушна інші).

Ще не так давно, в 60-х першій половині 70-х років ХХ ст. в селах Кодимщини дехто з літніх людей взимку «ставив в хаті верстата». Виробляли для власного користування і на продаж чимало різного роду килимів і рушників, полотен для одягу. Окремі майстрині виготовляли сотні килимів, а скільки вироблено ними рушників, ніхто підрахувати не береться.

Ткали полотно, килимові вироби і рушники із переважно конопляних і вовняних ниток, виготовлених у домашніх умовах із власної сировини. Ткання шовком, як на півдні Бессарабії, не прижилося, хоча у колгоспах у повоєнний період шовкопряда для текстильної промисловості вирощували у достатньо великій кількості.

Виготовлення ткацьких виробів – процес складний і тривалий, потребує знань, умінь прядіння ниток і навичок технології ткацтва. Якщо розділити його на підготовчий і виробничий етапи, то найбільш клопітким за характером виробничих операцій є підготовчий: вирощування конопель, льону, обробки і підготовка рослинного волокна або вовни для прядіння, фарбування, шліхтування ниток.

Відбитки тканин на кераміці засвідчують використання на теренах сучасного Поділля трипільцями різноманітних технік ткання, і виготовлення з вовни і волокна рослин кількох типів килимових виробів ще за доби енеоліту. Застосовували трипільці і переплетення нитками різної товщини, а також принаймні три техніки – килимове ткання, просте переплетення, та, можливо, перебірне ткацтво. Існувало у них і візерункове ткання з фарбованих ниток.

Льон і коноплі використовувало у II тис.до н.е і населення сабатинівської культури, а після них традиції ткацтва розвивали наступні носії землеробських культур у тому числі і українці.

Землероби пряли, принаймні у другій половині XIX ст. – першій половині XX ст. нитки з волокна рослин – льону, конопель. Сіяли коноплі здебільшого на вологіших або добре підгноєних ділянках досить густо, щоб пнулися до сонця вгору і вищими росли, а не розросталися грубими стовбурами з надто дебелим волокном. У деяких місцевостях їх називали «підмет». Вирощували коноплі навіть ті родини, які не мали ткацького верстата. Вони позичали його у сусідів чи родичів, або віддавали нитки майстриням, які за відповідну плату чи натуробмін виконували замовлення.

Період сіяння коноплі, за народним календарем, наприклад у Буджаку, був досить тривалим – від Благовіщення (25 березня за ст.ст.) до середини червня, бажано на повний місяць, після тепло-го рясного дощу.

Сім'я конопель, на відміну від зерна жита чи пшениці, не загортали в землю бороною чи гіллям, а пришаровували сапою. «Достиглі» рослини у серпні (як тільки одцвітали) «брали» (тобто висмикували із землі з корінням). Спочатку плоскінь, а згодом, коли насіння дозрівало, брали матірку і в'язали в горстки – невеличкі снопи. Декілька горсток могли в'язати і у більші сніпки, які на Балтщині називали «мадлі». Горстки звозили до водоймищ (копанок) і занурювали в воду, прикривши накладом – «патаками», притиснувши їх зверху камінням – щоб не вспливали. Через два чи три тижні прядиво пробували на готовність. Якщо стебла ламались, значить волокно відставало від стебла і сировина вважалась готовою для переробки.

Це все були надвірні роботи з волокном. Тривали вони до Покрови. А далі починалися хатні. Власне, прядіння – найдовший у ткацтві процес, що навіть на вечорниці ходили з кужелем та веретенем.

Знаряддя обробки конопель і прядіння нитки

Бительня. Складається з жолоба, прибитого до двох сох (ніжок); у простір між стінками падає мечик з ручкою (фостом), прикріплений одним кінцем до жолоба залізним чопом (штирем). Мечик (фіст) різко опускали на жменю стебел і трошили його. Поламане стебло відпадало від волокна.

Терниця (терлиця) – подібна до бительні, але замість жолоба до ніжок прикріплювали дві паралельні дошки і мечик. Волокно притискували мечиком і протягували. У такий спосіб його помяг-

чували і ділили на тонші фракції. Таке волокно із 10-12 жмень називали «повісмо».

Дерганка (щітка з цвяхів). Пристрій з дошки з густо забитими наскрізь цвяхами. Після терниці волокно протягували крізь щітку – цвяхували – ще більш подрібнюючи волокно. Також робили щітку із виструганих із міцного дерева «цвяхів», вставлених у плоску дерев'яну основу. Такою щіткою волокно щітили, тримаючи повісмо в руці, очищали від можливої наявності зайвих домішків. На щітці вичісували коротке волокно, а довге змотували у «кукли». Коротке волокно використовували на «піткання».

Щітка. Виготовляли з кінського хвоста.

Гребінь Виготовляли з дерева. Використовували для покращення якості волокна.

Кужіль. Дерев'яна палиця (фото 6), злегка загострена в горішній частині і з потовщенням в середній для запобігання сповзання пасма під час прядіння. Спідній кінець засовували в отвір ослона, лавки чи невеликих розмірів дошки, закріплюючи його у вертикальному положенні.

Веретено. Конусоподібної форми виточені чи інколи вирізаний дерев'яний виріб, загострений з одного боку і з інерційним кільцем з іншого. За допомогою веретена скручували нитку з пасма на кужелі. На відміну від струганих, цінували веретена точені, відцентровані на токарному станку.

Прядка. Пристрій для прядіння нитки (фото 7).

Фото. 5. Горстка, клоча, бительня. Село Пужайкове Балтського району (фото автора)

**Фото 6. Кужіль з навитою куклою та веретенем. Село Пужайкове
Балтського району (фото автора)**

Фото 7. Прядіння нитки прядкою

Волокно з плоскині (довше, тонше й міцніше) йшло на основу тканини, з матірки – на піткання. Але спершу треба було це волокно добути. Просушені на сонці горстки «били» (ламали) на бительні (фото 5) і очищали на терниці, відокремлюючи волокно від потовченого стебла (костриці). Потім волокно розчісували на дерганці (пристрій, що складався з довгих цвяхів, набитих на дошку) і вичісували жорсткою волосяною щіткою. Вичесане волокно називали куклою, нитки з якого пряли веретеном чи прядкою (фото 7). З таких ниток виробляли полотно для одягу, рушників. Нитки з клочья (з того що залишалось на дерганці) пряли лише на веретено і використовувались для ткання лантухів, інших грубих тканин.

Кукли взимку пряли на веретено чи на прядці переважно з плоскінного волокна і використовували для тонкої пряжі. Як зазначалось, з високоякісної сировини виготовляли нитки для «основи», ткали полотно на сорочки і рушники. Ткали білі рядна. Білими ряднами (після кількох прань вони робилися зовсім м'якенькими) й укривалися, кидаючи поверх них килим із самої вовни, без конопляної основи, або кожухи. У килимарстві конопляні нитки використовували здебільшого як основу, хоча й пілки та налавники ткали також тільки із конопель.

Волокно з матірки йшло в основному на клоччя, очіски, з яких робили пряжу для грубих ряден і мішків, сукали мотузки.

Прядіння нитки на веретено здійснювалось у такий спосіб. Куклу розкручували, повісмо розстеляли, скроплювали водою й давали влєгатися. Потім згортали його у повиток і насаджували на кужіль. Прядільниця, брала до рук веретено, і починалося прядіння нитки.

Прядіння прядкою (самопрядкою) значно підвищували ефективність роботи.

Нитку з веретена чи прядки змотували на мотовило. Так формували мітки. У мітку перев'язану нитку в кількох місцях на пасма (щоб не плутались) золили, прали, шліхтували і, в разі потреби, фарбували.

Золили у зільниці (золільник) лугом (попелом із соняшникового чи гречаного бадилля). Попіл заливали окропом і через деякий час складали мітки. Протягом 1-2 днів луг видаляв із ниток бруд. Після цього нитки можна було шліхтувати, фарбувати. Випрані від лугу та висушені нитки з мітків перемотували у клубки.

Дещо по-іншому готували вовну і вовняну пряжу. Вовну прали річковою водою, де вона протікала, знежирювали, скубли руками, вичісували на дерев'яних гребнях – «гремплях» («драчках»). Із відчосу, що залишався після вичісування вовни, виготовляли грубі тканини або «повість».

У селі Баштанівка (Татарбунарського району) вовну у ваганах (дерев'яних ночвах) заливали окропом і через дві години очищали від бруду. Потім у корзинах із лози прали у річці або в лимані, терли руками без всяких миючих засобів. При відсутності водойм вовну прали у воді з криниці.

Висушену вовну розпушували і, при потребі, на чухарні розтягували навіть до 30 см. Таку вовну легко прясти і набагато швидше.

Нитки для ткання ретельно відбілювали, фарбували, розподіляли на пасма. Процес відбілювання був тривалим. У селі Шевченкове (Кілійського району) спочатку клоччя замочували у попелі, промивали, сушили. Потім занурювали у розчин вапна («зйоски», «звьоски») і знову промивали та сушили. Взимку загортали пряжу у сніг на 1-2 тижні.

У другій половині ХІХ ст. і на початку ХХ ст. нитки фарбували природними барвниками, але поступово переходили на хімічні. При підготовці до ткання визначали кількість необхідної пряжі різних кольорів. До розчину хімічних барвників, щоб фарба добре трималася і «не сипалась», «не бралась до рук», додавали квас.

Готували квас у такий спосіб: запарювали окропом висівки, охолоджували, у теплу суміш добавляли дріжджі. Після 3-4-денного бродіння квас був готовий до використання.

У 50-х роках ХХ століття в Нижньому Подунав'ї вирощували бавовну, з якої також пряли нитки для ткацтва в домашніх умовах.

Українці Нижнього Подунав'я в Румунії також виробляли по-лотно, рушники, рядна, дорожки (пілки – К.В.), сукно, килими тощо. Задля сукна, ряден та килимів, власне, й держали овець. Їх стригли раз на рік у кінці квітня – «на Єгорія». Вовну спочатку прали у ваганах, додаючи до води попіл з печі, потім скубли і пряли, як це робилося й «удома», в Україні. Було в українців дельти Дунаю і ткання із шовкових ниток. Виробництво рушників, пов'язане з шовківництвом – нетрадиційний для українців вид домашнього промислу. Крім рушників, українці з шовку мало що виготовляли. Хіба що шили з нього (небагато) пошивки, іноді й простирадла. Шовк добували од шовкопрядів, чи, як їх називають у селі Телиця (повіт Тулча), «гіндаків», яких розплоджували в домашніх умовах. Технологія їх вирощування така сама, як і, наприклад, у Бессарабії. Добірні (тут кажуть: браві – К.В.) коко-ни шовкопряда виставляли навесні на підвіконня проти сонця. З коконів з'являлися метелики. Вони відкладали яйця, з них виростили личинки, а згодом і кокони (гогоші). Кокони кидали в окріп і помішували чимось ворсистим, щоб зачепити нитку. Її витягували з кокона і, щоб вона не переплутувалася з іншими нитками, пересипали нитки кукурудзяним борошном. Коли нитки висихали, їх змотували на мотовило чи у клубки.

Хоча промислове вирощування шовкопряда тривало в Дельті майже до 1990-х років, виробництво шовку в домашніх умовах для власних потреб по війні припинилося. З ним поступово зникло і шовкове ткацтво як вид домашнього ремесла.

Знаряддя і технологія ткання

Снувалка. Дві великі дерев'яні рами, складені наперехрест і насаджені на скворінь. Їх обертали на скворені та обсновували нитками: для довгої основи – більше витків, для короткої – менше.

Мотовило. Зазвичай довга (близько 2 м) жердина з роздвоєнням на одному кінці та перекладиною (перехрестям) на другому. У селі Пужайкове мотовило меншого розміру називають «талька». Робили це передусім для обліку, щоб можна було з усього напряденого визначити довжину основи та кількість пряжі, що піде на піткання. Лічили нитки на: три нитки – чисниця, десять чисниць – пасмо, вісім-дванадцять пасем – міток. У Пужайковому чотири пасма – валівець.

Вияшки. Цей пристрій складався з триноги та двох нахрест зіставлених (але розбірних) рейок, на кожній з яких на кінцях вставлялися в отвори дерев'яні дощечки з карбами для затримування (коники, качечки) заввишки 25-30 см. Рейки вияшок через отвір у центрі накладалися на металевий чи дерев'яний шпень на тринозі і легко оберталися. У такий спосіб змотували нитки у клубок.

Снувальці. Спеціальна дощечка з держачком і дірочкою, крізь яку просияли нитку, намотуючи її на цівку. Голою рукою не брали – щоб не бруднилася, не натирала шкіру.

Сукайло. Пристрій для намотування нитки на цівку. Складався з дошки з двома вертикально прикріпленими планками, до яких кріпився вал з маховиком і хвостом для насаджування цівки.

Верстат (вертикальний і горизонтальний) використовувався для виготовлення ткацьких виробів (килимових, рушників, полотна). Найдавніший серед них – вертикальний – зберігся до наших днів у модифікованій формі під назвою «кросна», існував ще у трипільців. Знайдені на трипільських поселеннях відтяжки для ниток основи, дають підстави вважати, що вони використовувались у верстаті вертикального типу (фото 3, 4). Він складався з дерев'яної рами з поперечиною в середній частині. До верхньої

перекладини прив'язували нитки основи. До кожної нитки основи прив'язували відтяжину, яка своєю вагою утримувала нитку у витягнутому вертикальному положенні, забезпечуючи можливість переплітання поперечною ниткою – підканням.

Ткацький верстат горизонтального типу ймовірно з'являється в Україні-Русі в кінці XII – на початку XIII ст. (Райковецьке городище).

Ткацькі верстати були різних розмірів, однак таких, що дозволяли встановлювати їх у житловому приміщенні, зазвичай, у малій хаті. На Кодимщині збереглися верстати, виготовлені ще в XIX ст. Один з таких (село Баштанків) складався з воротила заднього, воротила переднього, передньої коняки, задньої коняки, набилків, ничаниць, берда, підніжок, статвини, лавки, коліщат для ничаниць, порогів, копилів. На Балтщині верстат складався із двох рамин, між якими знаходилися верхній і нижній навій, ритки, ляда, в якій були блят (бердо), начиння, шофти, підніжок.

**Фото 8. Верстат. Село Баштанків
Кодимського району (фото автора)**

У Шевченковому верстат складається з двох рам – конів, двох поперечок, двох навоїв, двох дерев'яних з карбами коліщат, планки (штап), шинки, начиння, трості, ляда (ярмо), качалки, на якій зав'язується край ниток, підніжок.

Для підготовки верстата для ткання потрібно було здійснити чималий обсяг підготовчої роботи, використовуючи різноманітні знаряддя і пристрої.

Технологія ткання

Для ткання використовували нитки – «основу» (поздовжня нитка) і «підкання» (поперечна нитка з човника). За основу брали вовняні або конопляні нитки, замінені пізніше на нитки промислового

виробництва. Основу намотували на заднє воротило верстата, використовуючи для цього снувалку, розмістивши на ній необхідну кількість пасм. Перед закладанням у верстат основу шліхтували (змащували негусто звареним житнім клейстером, щоб нитка була гладенькою та не розсотувалася в роботі), а підкання (ткання), тобто поперечну нитку, намотували на цівки – дерев'яні або очеретяні трубочки. Нитки основи протягували крізь начиння (ничанаці) і бердо (рамка з фрагментів очеретини у вигляді дрібної решітки), крізь яку пропускали нитки основи). Бердо закладали в ляду – два (спідній і верхній) чотиригранні бруски з рівчаками; бруски заклинювали довгими боковинами (хвостами), що йшли вгору до розпинки. За неї ляду прив'язували до горішньої жердки верстата, але так, щоб вільно рухалася. Однією рукою ткаля відсувала ляду від себе, другою кидала човник і рухом до себе прибивала лядою нитку. З кожною повторною дією довжина тканини збільшувалась на товщину нитки підкання.

Тонку пряжу снували на 12 пасем, грубішу – на 10, а ще грубішу – на 8, тобто в готовому тонкому полотні виходило більше поздовжніх ниток, у грубішому – менше, але за шириною полотно було однакове.

За народним повір'ям, розпочинали підготовку до ткання у вівторок, середу чи четвер. Ніколи не розпочинали у понеділок та суботу. У селі Шевченкове є приказки: «Субота – не робота: побригаться, помитись і у дзеркало подивиться» та «Понеділок – день важкий».

КЛАСИФІКАЦІЯ ТКАЦЬКИХ ВИРОБІВ

Розмаїття ткацьких виробів зумовило появу різних класифікаційних схем: за характером сировини, орнаментикою, колористикою, функціональним призначенням, іншим. Ми розглянемо вироби ткацтва за двома групами: килимові (для облаштування інтер'єру житла) і полотняні вироби побутово-обрядового призначення (полотно для одягу, рушників, скатерок тощо).

Килимові вироби

До цієї групи належать вироби, призначені для стін житла (килими, паратари, кадрелі інші), для накривання лавок і ослонів (налавник), застелення ліжка і підлоги (простирадло, пілка).

Килими, (кіліми, у повоєнний період часто вживається назва «ковйор» «паратари»), виготовлялись для прикрашення житла і здебільшого затильної стіни. Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килими кінця XIX ст. Ткались вони із вовни. Особливість, наприклад, баштанківських і загнітківських килимів (Кодимщина) у тому, що вони складалися із декількох зшитих полотен і не мали домінуючого компонента в центрі композиції, натомість троянди рівномірно розміщувались по всій площі килима. В окремих випадках центральну частину все ж виділяли квітами більших розмірів на середньому полотні килима, або до центрального полотна по периметру пришивали смуги завширшки 30-40 см. з зображенням квітів на тлі (фото 9).

Фото 9. Килим. Село Пужайкове Балтського району. Чубакова Ганна Федорівна (середина XX ст.) (фото автора)

Фото 10. Килим. Село Писарівка Кодимського району (друга половина XIX ст.) (фото автора)

Фото 11. Пілка село Шевченкове Кілійського району (початок 60-х рр. XX ст. техніка виконання орнаменту – «гладій») (фото автора)

Паратари (палатари) – ткані різнобарвні довгі вовняні полотна. Ними прикрашали в основному чільні і причільні стіни над лавками в малій і обов’язково в великій хаті. Без них неможливо уявити інтер’єр традиційного житла українців півночі Одещини, особливо «великої хати». Паратари робили і в клітинку, обплітали, обв’язували щоб можна було повісити на гвіздочки. Варіативне розмаїття виробу простежується в дрібних деталях. Так, наприклад, незважаючи на молдавського походження назву виробу, відмінність паратар українських сіл лівого берега Дністра (Кодимщина) від молдавського Правобережжя (Кам’янка. Молдова) в тому, що молдовани, за словами мешканців села Грабове, не обплітали їх по периметру.

Підвішували паратари до стіни під вікнами за лавкою, відтак вони завжди знаходились в полі зору. Як і килими, ці вироби мали багату і яскраву орнаментику. Для майстринь це було поле

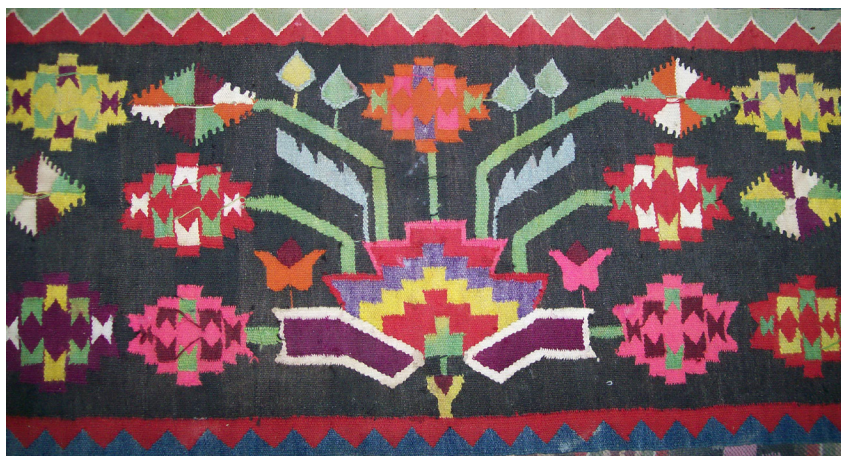
необмеженої фантазії. Тут можна побачити нехарактерні для існуючої традиції мотиви, насамперед тому, що вони надавали виробу більшої привабливості та урочистості. З часом відхід від традиції приводив до досить несподіваних рішень, зразком яких є, наприклад, паратари, що складаються з трьох частин. Дві з них – верхня і нижня смуги – орнаментовані композицією з троянд і гілки з листками, побудовані за горизонтальним принципом розміщення.

Чимало виробів, які виконували функцію паратарів, були пілками чи рядновим полотном. Від паратарів їх відрізняла відсутність кайми по периметру, а від пілки чи рядна – виразність смуг, виконаних з ниток яскравих тонів.

Кадрелі (в однині називають кадреля). Тепер часто цей виріб називають «ковер». Кадрелі також орнаментувались «в клітинку», але більшими, ніж на паратарах, розмірів. Кадрелі були більшими, ніж паратари. Для цього два полотна зшивали, підбираючи малюнок клітин (фото 18). За деякими відомостями кадрелі ткали тільки з конопляних ниток.

Паратари і кадрелі виготовляли як з конопель, так і з вовни. Виготовлені з конопель паратари називали «простими паратарами».

Орнаменти паратарів виконували перебірним тканням із різнобарвних ниток. Це складні композиції геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту і розміщення його на полотні властивий певному хронологічному періоду і відображає еволюцію орнаментики. Так, паратари, що побутували, наприклад, у другій половині XIX ст. мали верхню і нижню кайму завширшки 5-7 см. виткану із ниток одного кольору. На тлі цих смуг нитками іншого кольору зображувався «безконечник» у вигляді трикутників чи інших геометричних фігур. Між верхньою і нижньою каймою розміщувалась композиція з зображенням, наприклад, стилізованого «дерева життя», «вазона» («вазонка»), стилізованих зображень тварин чи птахів.

**Фото 12. Підвіконня. Село Осички Савранського району
(перша половина XX ст.) (фото автора)**

**Фото 13. Паратари. Село Пужайкове Балтського району
(кінець XIX – початок XX ст.) (фото автора)**

**Фото 14. Паратари. Село Пужайкове Балтського району
(кінець XIX – початок XX ст.)**

**Фото 15. Паратари. Село Загнітків Кодимського району
(кінець XIX- початок XX ст.) (фото автора)**

**Фото 16. Паратари. Село Баштанків Кодимського району
(початок XX ст.) (фото автора)**

**Фото 17. Паратари. Село Баштанків Кодимського району
(кінець XIX- початок XX ст.) (фото автора)**

**Фото 18. Кадреля. Село Лабушна Кодимського району (середина XX ст.)
(фото автора)**

**Фото 19. Паратари. Село Лабушна Кодимського району
(перша половина XX ст.) (фото автора)**

В кінці XIX – на початку XX ст. збільшується кількість виробів лише з однією верхньою каймою чи ланцюжком геометричних фігур (фото 16). Архаїчні геометричні стилізовані зображення змінюються брокарськими трояндами, хоча старовинні орнаменти ще продовжують копіювати.

В період фашистської окупації, постачання тканин промислового виробництва в сільську місцевість припинилося, що привело до різкого збільшення виробництва домотканої продукції.

За таких умов ткацтво стає одним із джерел прибутку, а ткацька продукція набуває «товарного вигляду». Наявність і використання різноманітних яскравих хімічних барвників дозволяє створювати вироби з більш привабливими для покупців орнаментами. В цих умовах брокарівські квіти є найбільш придатними для надання килимам та паратарам яскравості і надовго стають основою більшості композицій. У другій половині ХХ ст. домінуючим в орнаментиці стає мотив «троянда» в різних його варіаціях. Квіти розміщуються на тлі полотна скрізь, де це можливо. Разом з тим, традиція розташування основної композиції між верхньою і нижньою каймою залишається, але замість смуг з'являється низка мотивів рослинного характеру (фото 19).

Налавники. Ними застиляли лавки і ослони, виготовлялись як і з конопляних, так і з вовняних ниток. Ткалися човниковим тканням, одним полотном із різнокольорових ниток (фото 20-22).

Фото 20. Налавник. Село Пужайкове Балтського району (фото автора)

**Фото 21. Налавник. Село Трудове Кілійського району
(друга половина XX ст.) (фото автора)**

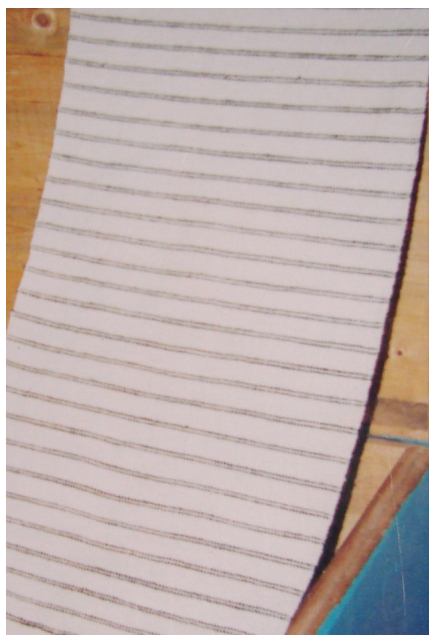

**Фото 22. Налавник. Кодимський район (друга половина XX ст.)
(фото автора)**

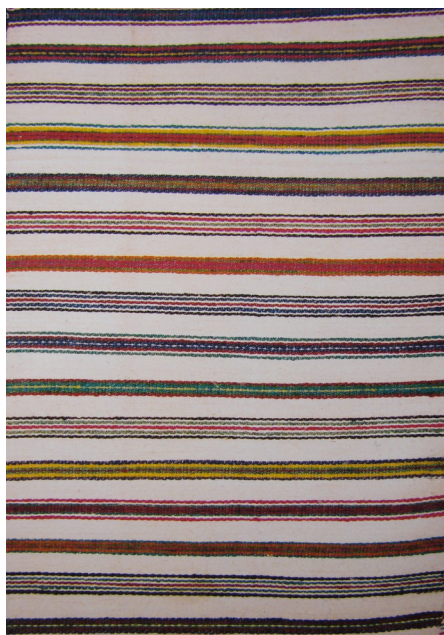
Розмаїтість виробів для інтер'єру «малої» і особливо «великої хати» вражає: власне килими, «паратари» («палатари») (Кодимщина), «кадрік», «кадрел», «гладії», «шийшіца», «п'ятіца», «латана», «одіяло» (Буджак). В українських селах Буджака виготовляли вироби («шийшіци», «п'ятіца»), за складнішою технологією ткання – на 4-5 підніжках верстата. Орнамент таких виробів складався здебільшого з геометричних фігур, набору з ритмічно повторюваних зображень квітки, ягоди, фрукту (фото 63).

Пілки, рядна. Крім тонкого конопляного полотна виробляли «грубе» полотно. Наприклад, простирадла, якими застиляли ліжка. На півночі Одещини таке простирадло називають *«рядно»* інколи *«пілка»*. Зшивалося рядно з двох чи трьох частин, оскільки на верстаті ткали полотна до 1 метра завширшки. Від розміру, ймовірно, і походить назва *«пілка»*. Рядна не мали насичених орнаментальних композицій. Вони складались, як і налавники, із різнобарвних смуг різної ширини, або, наприклад, із різнобарвних геометричних фігур – квадратів, але завширшки були більшими від налавників. Втім, останній на пілках (для застелення підлоги) зустрічається не часто.

На Кодимщині пілки ще називають *дорожками*. Це конопляні вироби, якими застеляли підлогу житла. Для ткання пілки завширшки 70 см. використовували 7 пасм ниток. Орнамент пілок різнобарвно-смугастих, виконаний човниковим тканням. Ткали і *ритуальні пілки*, зокрема, для поховального обряду. Вони відрізнялися від побутових. На півночі Одещини (с. Загнітків, Кодимщина) такі пілки мали біле тло і вузькі поперечні смуги чорного кольору. Ними застеляли дно домовини (фото 23, 24).

**Фото 23. Ритуальна пілка. Село
Загнітків Кодимського району
(фото автора)**

**Фото 24. Ритуальна пілка. Молдова.
Місто Кам'янка.
(фото автора)**

Полотняні вироби. Найбільшим попитом користувалось, а значить і в найбільшій кількості виготовлялось, конопляне *полотно* (фото 25). До появи і широкого розповсюдження матерії промислового виробництва (мануфактури), із конопляного полотна шили чоловічий і жіночий одяг, речі хатнього ужитку. Ткали й рушникове полотно.

Полотно для одягу завширшки 40-45 см ткалося здебільшого із 10 пасм. Для рушникового полотна завширшки 30-40 см. заготовляли 8-10 пасм. Виготовляли полотно в чотири підніжки з рельєфним тлом – саржеве переплетення (фото 26, 27).

Виткане полотно як для одягу, так і для рушників, відбілювали на сонці, розстеливши його на траві і періодично зволожуючи водою. При потребі, особливо для шиття одягу, полотно фарбували природними барвниками – рослинним соком чи відварами: зеленого жита, звіробою, скомпії, бузини тощо.

**Фото 25. Полотно. Кодимський район. (середина XX ст.)
(фото автора)**

**Фото 26. Рушник. Село Осички Савранського району (кінець XIX – початок XX ст.)
(фото автора)**

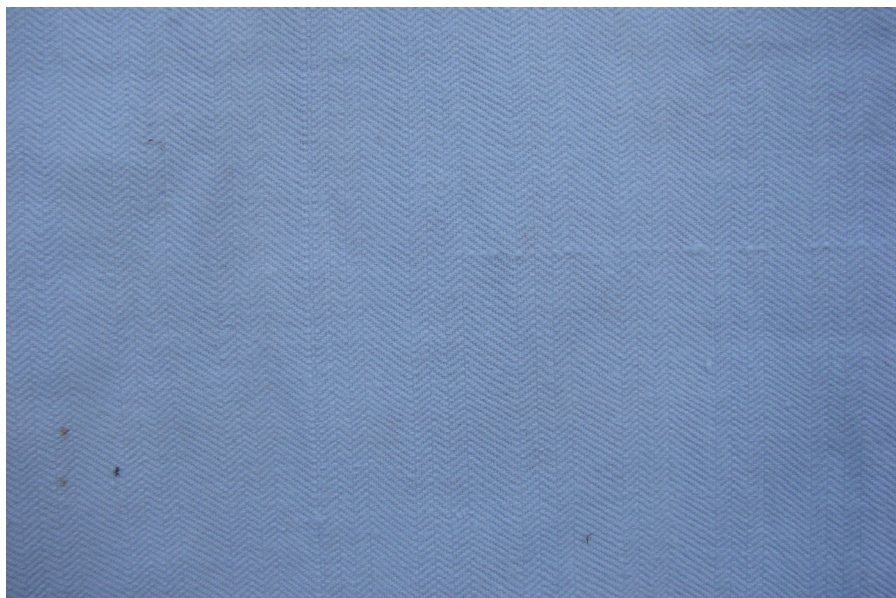

Фото 27. Село Олексіївка Миколаївського району. 1952 рік (фото автора)

Рушники. Рушників збереглось в більшій кількості, на відміну від ряден, пілок, паратарів, килимів, адже лише для весілля в 1960-х – першій половині 1970-х роках родини готували їх в кількості від 50 до 100 і більше штук. Вироблялись рушники переважно із конопляних і бавовняних ниток. З другої половини ХХ ст. конопляні нитки домашнього виробництва поступово замінюються промисловими. На півдні, особливо в українців Нижнього Подунав'я і дельти Дунаю, рушники ткали з шовкових і домотканих бавовняних ниток. У 50-х роках ХХ ст., як зазначалось, в Нижньому Подунав'ї вирощували бавовну.

Фото 28. Рушник конопляний. Село Шевченкове Кілійського району
(перша половина ХХ ст.) (фото автора)

Спеціально виготовлених для повсякденного користування рушників майже не збереглося. На відміну від весільних, вони ткалися із конопляних ниток, мали бідну і маловиразну орнаментику з декількох вузьких однокольорових смужок. З часом для домашнього ужитку відбирали орнаментовані рушники, які після багаторазового використання втрачали свою привабливість.

За технікою орнаментування рушники поділяються на дві групи: рушники із тканим орнаментом і з вишитим. Орнаменти чи окремі його мотиви в селах називають по різному. Наприклад простий орнамент (у вигляді різнокольорових смуг) у селі Шевченкове називали «шарами».

Існувало велике розмаїття орнаментальних мотивів – «на вічка», «на кружки», «на шашки», «пасочки», «у сосонку», «кіскою» та ін.

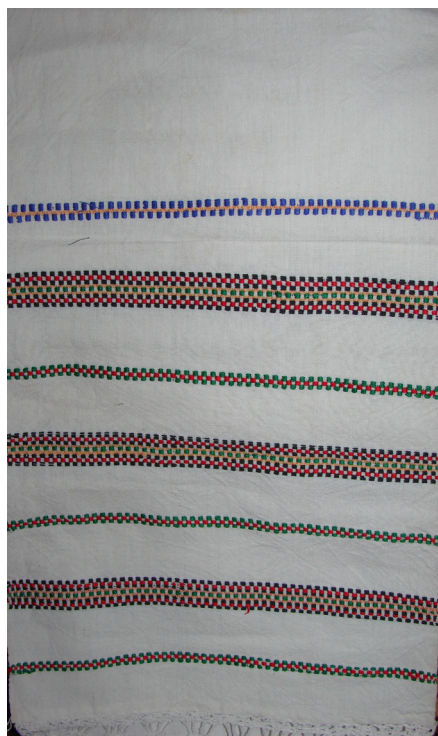
Найдавніші рушники, із зафіксованих, датуються кінцем ХІХ – початком ХХ ст. На відміну від паратарів і килимів рушники, особливо з тканим геометричним орнаментом, часто переходили із рук в руки, з одного села в інше, особливо під час весілля. Чимало «давніх» побутових рушників зникало, оскільки ними користувалися в домашньому ужитку.

У селі Шевченкове найтонші, найбіліші рушники використовували для обрамлення ікон. Їх і називали «божники». Рушниками із льону на весіллі перев'язували старостів, хрещених батька й матір, кумів. Грубішими – конопляними – втиралися. Їх так і називали «втирачи», «стирачи».

Орнаментика і техніка вишиваних рушників різноманітна. Геометричний орнамент, що розміщується на краях, виконувався на верстаті перебором із різнобарвних ниток і складався з численних квадратів, прямокутників чи їх комбінацій, розміщуючись на білому тлі рушника декількома горизонтальними смугами. Кожна смуга представляє собою систему геометричних фігур, що ритмічно повторюються (фото 29, 30).

**Фото 29. Рушник. Село Новопетрівка Миколаївського району
(фото автора)**

**Фото 30. Рушник. Село Олександрівка Кодимського району
(фото автора)**

**Фото 31. Традиційний рушник Кодимщини. Майстрині-вишивальниці
Кодимського району. 2014 рік (фото автора)**

Основою рушникового вишиваного орнаменту є рослинні мотиви. Серед них багато архайчних – схематичне «дерево життя» чи «вазонок» в різних варіаціях (фото 31-35, 38).

Фото. 32, 33, 34. Варіації ідеограми «дерево життя» на ткацьких виробих.
Кодимський район (фото автора)

Такі зображення на рушниках Кодимщини виконані технікою, яку тут називають «кубиками», «качалочки» (фото 32-38). У цій місцевості вона найдавніша. Спосіб, схожий на техніку вишивання листвою, коли вишите зображення однакове з обох боків. Місцеві майстрині кубикову техніку, наряду з іншими, використовують і сьогодні та визнають що успадкували її від своїх прабабусь.

Фото 35. Рушник.
Село Грабове Кодимського району
(кінець XIX ст.) (фото автора)

Фото 36. Рушник. Село Грабове Ко-
димського району (кінець XIX ст.)
(фото автора)

Вишивання простим, а згодом і болгарським *хрестиком* з'являється, ймовірно, разом з брокарською орнаментикою, хоча найдавніші вироби з вишитими хрестиком орнаментами розповсюджуються в кінці XIX – на початку XX ст. У північних районах Одещини традиція вишивання рушників хрестиком (фото 40) збагачувалась з різних джерел, зокрема Середньої Наддніпрянщини, звідки техніки шитва, і традиційні для цієї історико-етнографічної області орнаментальні мотиви. Принаймні один з таких («вазон») присутній на рушниках села Троїцьке Любашівського району, що є аналогом поширеного в сусідніх селах Миколаївщини мотиву, зокрема в селі Курлози (Кривоозерський район) (фото 39).

Фото 37. Рушник. Село Грабове
Кодимського району
(кінець XIX ст.) (фото автора)

Фото 38. Рушник. Село Обжила
Балтського району
(кінець XIX ст.) (фото автора)

Фото 39. Рушник. Село Курлози Кривоозерського району Миколаївської
області (фото автора)

Фото 40. Рушник. Придністров'я (фото автора)

У 1920-1930 роках в рушниковій вишивці починає домінувати техніка художньої *гладі*. Вона стає настільки поширеною і популярною, що вишивати починають навіть ті, хто мало на цьому розуміється. З'являється чимало вишитих рушників та інших виробів низького рівня майстерності. Однак, разом з ними існує багато робіт порівняно високого технічного виконання (фото 41, 42).

Фото 41, 42. Візерунки рушників, вишиті технікою гладі (фото автора)

Схематичність притаманна геометричному стилю, поступається реалістичним зображенням. Основою композиції стає квітка чи букет квітів (часто польових), калина, виноград, під якими ближче до краю рушника вишивається ланцюжок із дрібнесеньких квіточок чи листочків.

Простежуються зміни, насамперед в композиційному відношенні; наприклад, введенням не характерних для тканих геометричних елементів рослинних орнаментів. Така орнаментика є комбінованою. В повоєнні (1950-1960) роки з'являються рушники, в орнаментиці яких між горизонтальними смугами геометричного візерунку знаходиться вишита дрібним простим хрестиком троянда. В 60-70 роках ХХ ст. у рушниковій орнаментиці з'являються схематизовані вишні, виноград, яблука, груші тощо (фото 44). Виконані вони спеціальною нетрадиційною (використання шпильок тощо) технікою ткання.

В ХХ ст. і особливо з другої його половини дещо зменшується чисельність сільських ткаць і вишивальниць. Це наслідок заповнення ринку продукцією промислового виробництва, або виро-

бами знаних майстринь. Такі майстрині, як правило, працювали в селах з глибокими і багатими ткацькими традиціями. Саме вони отримували численні замовлення із навколишніх сіл і саме з їхніми виробами в сусідні села і навіть регіони поширювались традиції цих своєрідних еталонних осередків. Авторитетними, насамперед для вишивальниць Баштанкова, Загніткова, були сусідні села Вінниччини – Студенна, Луги інші, тоді як ті ж Баштанків і Загнітків були еталонами для вишивальниць південних сіл Кодимщини. З посиленням такої тенденції варіативність орнаментики у кількісному відношенні дещо зменшується, однак і на сучасному етапі геометрична орнаментика в регіоні надзвичайно різноманітна.

Крім орнаментованого тла, більшість рушників 1940-1980-х років на кінцях має плетене мереживо, плетену смужку. Використовували мереживо, орнаментоване геометричними фігурами, зображеннями троянд з листками, птахів. Чимало зразків мережива не орнаментовані і мають вигляд звичайної сітки.

Поступово в композиціях рушникового орнаменту спостерігаються трансформаційні зміни. Так, якщо в зразках 50-х років XX ст. в середній частині розміщували геометричні знаки-символи (фото 29, 30), то в 60-70-х роках ця частина заповнюється мотивами рослинної орнаментики (фото 44).

Фото 43. Рушник. Село
Смолянка Кодимського району
(1960-1970 роки) (фото автора)

Фото 44. Рушник. Село Писарівка
Кодимського району
(1960-1970 роки) (фото автора)

В 70-80 роки XX століття помітно зростає кількість рушників вишитих гладдю і хрестиком.

У Буджаку і, зокрема в Нижньому Подунав'ї, орнаментика ткацьких виробів українців і рушників зокрема репрезентована рослинними й геометричними композиціями. Вишиті чи виткані квітково-плодогідні та зооморфні мотиви, розміщені в один чи декілька рядків і розмежовані горизонтальними смугами. Поширені в орнаментиці мотиви «вазонка» (квітка в посуді), «дерева життя», але відсутні в деяких селах, або рідкісні брокарівсько-хрестикові узори. Не мало тут широкого розповсюдження й мереживо.

Фото 45. Рушник. Село Шевченкове Кілійського району. (1910-1912 роки) (фото автора)

Фото 46. Рушник. Село Шевченкове Кілійського району. (1910-1912 роки) (фото автора)

В орнаментиці виробів спостерігаємо мотиви і композиції, які можна вважати надетнічними. Одним з найбільш відомих мотивів є «дерево життя» («вазон», «світове дерево»), прямі і ламані лінії, трикутники, ромби. При цьому, переважна більшість рушників

українців, як і етнічних груп у Буджаку не втрачають етнічної виразності і локальної специфіки. Разом з тим в орнаментиці українських рушників південної частини Буджака і особливо українських сіл дельти Дунаю чітко простежується синтез традиційного і запозиченого. Особливу увагу привертає унікальна рослинна орнаментика – своєрідний маркер українських рушників румунської частини дельти Дунаю. Це мотив «квітка» (троянда) чи «плід» («яблуко», «вишня»). Композиційно квіти розміщені на тлі рушника в лінію по обидва кінці виробу, як і належить орнаментувати рушники, відомі в історіографії під назвою «плечові». Квіток у лінійному порядку по декілька. Такий композиційний прийом використовувався зокрема на Побережжі (північ Одещини). Рушники з аналогічною орнаментикою відомі і в межах степової Одещини, однак виготовлені вони в кінці XIX ст. і завезені переселенцями до Буго-Дністровського межиріччя з Наддніпрянщини. У Буджаку подібні мотиви у такому ж композиційному вирішенні можна бачити у молдован, гагаузів.

За типологічними ознаками його можна віднести до брокерівських троянд, досить популярних на теренах України у кінці XIX – першій половині XX ст. Однак, у такому композиційному варіанті на рушниках він уже в першій половині XX ст. в українців порубіжжя Степу і Лісостепу зустрічається не часто. У молдован і гагаузів Буджака цей мотив не набув поширення, хоча зафіксований у виробах навіть другої половини XX ст., причому у більшій кількості, ніж в українців Побережжя. І лише на рушниках в українських селах румунської Дельти зазначений тип є домінуючим. Квітку ткали і вишивали на рушниках на початку XX ст. На той час мотив утвердився як традиційний і проіснував до 1970-х років, коли виготовлення рушників припиняється (фото 48).

За достатньо виразною і репрезентативною орнаментикою можна виділити принаймні три групи виробів.

Для першої властиві традиційні системи орнаментів. Майстрині дотримувались усталених традицій, і такі орнаменти відображають етнічну специфіку кожної етнічної групи.

**Фото 47. Село Караорман. Повіт Тулча. Фрагмент рушника
(початок 1950-х років) (фото автора)**

Окремою групою, яка репрезентує унікальний орнаментальний комплекс, є рушники з українських сіл румунської частини дельти Дунаю. В умовах, що обмежували можливості контактів з населенням сусідніх регіонів, в орнаментиці рушників утвердився мотив «квітка». Він є основою композиції, або існує самостійним елементом без будь-яких інших доповнень.

**Фото 48. Рушник. Верхній Дунавець. Повіт Тулча (1940 роки).
(фото автора)**

Третю групу репрезентують рушники з орнаментикою, яка утворилася в результаті запозичень елементів з інших орнаментальних систем. Інколи навіть постає проблема визначення етнічної приналежності таких виробів. Мотиви «дерево життя», «світове дерево», «вазон», геометричні елементи у таких орнаментах стали «надетнічними».

**Фото 49. Рушник. Село
Утконосівка Ізмаїльського
району (фото автора)**

**Фото 50. Рушник. Село Кислиця
Ізмаїльського району (фото автора)**

Нафраниці

Нафран(м)иця (нафрама, нафрамниця) у румунів і молдован – жіночий головний убір, хустина. У сусідньому з Кодимщиною Рибницькому районі Молдови відомі «нефреме» і «нефреміце». Нефреме – головний убір, які носили тільки заміжні жінки. Це тканина типу рушника, якою повязували голову, а кінці спускали нижче пояса. Однак, у другій половині 1950-х років вона вже не існувала. Нефреміце – невеличкі орнаментовані шматки тканини – використовували у весільній обрядовості, зокрема в обрядо-

вому одязі нанашки. Нафреміце прикріплювали на груди, спину, плечі (фото 51). На півдні Вінницької і Хмельницької областей намітку називають «нафрама». На теренах Південно-Східного Поділля (у придністровських селах півночі Одещини) нафраниця також відома як весільний атрибут. Ще у першій половині ХХ століття нафраниці у придністровських селах Кодимщини ткали з конопляних і фабричних бавовняних ниток («бамбак»). Це невеличкі за розміром близькі до квадратної форми вироби, прикрашені тканим чи вишиваними узорами. Орнаментальні мотиви мали багато подібного до орнаментики рушників і килимових виробів, натомість переважали геометричні мотиви, у меншій кількості рослинні на кшталт троянд брокарівського типу. Зокрема на Кодимщині нафраниці використовують переважно у весільній обрядовості як в селах, де ще в першій половині ХХ ст. проживало разом з українцями молдовани, так і в сусідніх моноетнічних українських поселеннях.

У деяких придністровських селах в 30-40-ві рр. ХХ ст. нафраниця ще використовувалась у весільному обряді, але вже здебільшого як елемент упряжу коней весільного кортежу (її прив'язували до вуздечки коня), в 50-ті рр. ХХ ст. нафраниця для перев'язування нанашки практично не використовувалась. В інших, зокрема таких як Загнітків, Олексіївка, її інколи використовували під час весілля ще в 1960-х роках.

Як важливий атрибут урочистого родинного свята молдован – весілля – нафраниці, зокрема в 60-70-х роках ХХ ст. прикрашались відповідною орнаментикою (фото 53-58). Орнамент нафраниць здебільшого квітковий, мало чим відрізняється від килимового: схематизовані квіти, гама кольорів майже ідентична килимовій. Відмінність простежується в композиційній структурі орнаменту. На килимах він знаходиться в центральній частині виробу, тоді як на нафраницях орнаментовані переважно верхній і нижній краї, а білого кольору середня частина не орнаментована.

Фото 51. Нафраниця і рушники в обрядовому вбранні весільної нанашки. Село Загнітків Кодимського району (фото автора)

Фото 52. Нафраниця як компонент обрядового атрибуту весільної нанашки. Село Загнітків Кодимського району (фото автора)

Скатерки

Орнаменти для ткацьких виробів створювалися майстринями, і художній рівень таких творів залежав від професійної кваліфікації художниць. Найпоширенішими методами створення орнаментів були копіювання та компіляція. Так, копіювання використовувалося жінками, які ткали вироби не на продаж, а для власних потреб. Вони працювали не весь зимовий сезон, бо мали небагато конопляних чи вовняних ниток, вироблених із сировини власного господарства. Відсутність достатньої практики, майстерності спонукала їх до копіювання, щоб уникнути помилок при тканні орнаменту. За зразок брали раніше виготовлені вироби. Як правило, чи то від небажання повторюватись, чи то від недостатньої майстерності, точні копії не завжди виходили. В результаті окремі традиційні елементи орнаментальних композицій до нових виробів не потрапляли, або вносились у дещо зміненому вигляді. Саме ця, найбільш чисельна категорія ткаць і вишивальниць певною мірою сприяли трансформації традиційної і особливо регіональної орнаментики. Тенденція посилюється з 70-80 років ХХ ст., коли візерунки для вишивання копіювали з науково-популярних та періодичних видань, в результаті з'являються запозичені, не типові для тих чи інших місцевостей елементи як орнаментики, так і техніки.

Фото 53, 54, 55, 56, 57, 58. Нафраниці села Загнітків Кодимського району
(фото автора)

Однак, потрібно відзначити, що не завжди наявність в орнаментиці архаїчних елементів свідчить про давність виробу, оскільки зафіксовані випадки оновлення килиму у його першоствореному вигляді без зміни композиції візунку. Тому, при визначенні дати створення продукту доцільно користуватися комплексом критеріїв, враховувати характер основи і підкання, використання природних чи штучних барвників, наявність в композиціях запозичень, техніку виконання інше.

Майстрині високого професійного рівня виготовляли вироби на продаж і для швидкої реалізації продукції намагалися враховувати вимоги ринку. Вироби мали бути не лише потрібними, але й естетично привабливими і, що не менш важливо, вирізнятись оригінальністю, несхожістю на інші. Тому, особливо килимарниці, вирішували цю проблему творчо. Вони складали композиції на папері в декількох варіантах, з яких кращий переносився на полотно. Саме такі майстрині були і авторами назв нових елементів, внесених ними в традиційну орнаментику. Так, особливо в 60-70 роках ХХ ст. поширеними в рушниковій орнаментиці стають «ліхтарі», «супутники» замість або разом з традиційними «жучками» та «метеликами». Колекції таких композицій складаються з сотень зразків і є цінною джерельною базою для вивчення традиційного ткацтва в регіоні.

Вироби з комбінованого підкання

Особливого поширення набувають з другої половини 60-х років, хоч відомі і на початку ХХ ст. В цей час значно зменшується поголів'я овець в приватних господарствах, скорочуються посіви конопель. Матеріалом для ткацтва стає розрізаний на вузькі смужки призначений для утилізації одяг. З такого матеріалу ткали пілки, які своєю орнаментикою не відрізнялись від традиційних (фото 59).

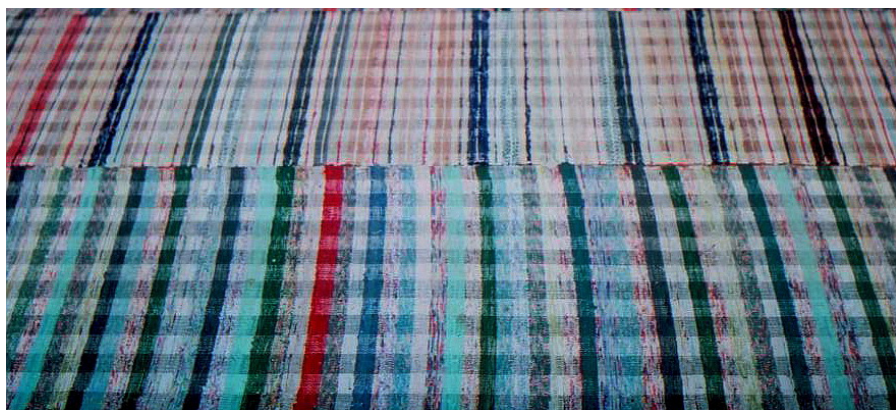

Фото 59. Пілки із комбінованого піткання (1970-ті роки) (фото автора)

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТКАЦТВА І ВИРОБІВ

Природний розвиток традиції ткацтва українців на півночі Одещини і особливості його трансформації у полікультурному середовищі півдня Одещини визначили його регіональну і локальну, на рівні сіл, специфіку. Простежимо зазначене на конкретному матеріалі трьох районів – півночі Одещини (південно-східна частина Побережжя). За хронологією виробу датуються періодом від другої половини XIX ст. до 80-х років XX ст. Зразки другої половини XIX ст. зафіксовані в придністровських селах Кодимського і Балтського районів. Це килими і підвіконники чи паратари (палатари). Із найдавніших, зафіксованих під час польових досліджень, є килим, виготовлений у 1887 році у селі Писарівка на Кодимщині (фото 10). Прикметно, що виробу другої половини XIX ст. не збереглися у селах, що досліджувались в долині Тилігулу і у Буджаку. У Буджаку килими раннього періоду датуються початком XX ст., тоді як на Побережжі їх значно більше.

Їхню відсутність на півдні місцеві мешканці пояснюють неможливістю тривалого зберігання продукції з вовни, яку активно поїдає міль, тоді як на півночі Одещини збереглося чимало виробів з конопель (за основу брали, переважно, конопляну нитку, а вовняним було піткання), більш стійких до цих комах. До групи вказаних виробів відносяться не тільки власне килими. Ще на початку XX ст. килимами (коврами) називали різноманітні виробу ткацтва – ліжники, коци, килими тощо. Вони різні за розмірами,

функціональним призначенням, технікою виконання орнаментів, назвами. Ця традиція, принаймні у селянському середовищі, проіснувала до наших днів, де під термінами «килимарство», «килими», «коври» об'єднані різні за функціональним призначенням види ткацької продукції, яким, однак, притаманна спільна риса – вони орнаментовані. Орнаменти різні за характером (рослинні, геометричні, геометризовані), композицією, функціональним призначенням. Розглянемо специфіку виробів більш детально.

Килими. На Одещині відомі під різними назвами, локальні відмінності простежуються також у техніці ткання і в орнаментиці.

У селі Баштанівка килим розміром від 2 до 4 і більше метрів називають «полок»^{**}. У селі Десантне (Кілійський район) – «налавник». У селі Струмок (Татарбунарський район) зафіксовано обидві назви – «килим» і «полок». У селі Лиман (Татарбунарський район) його називають «середина» або «пілка». У селі Плахтіївка «вугольник», це вузький і довгий килимовий виріб (як підвіконник, залавник на Побережжі), яким прикрашали кут кімнати чи стіну між вікнами. Прикріплювали до стіни у вертикальному стані (фото 60).

Фото 60. Вугольник. Село Плахтіївка Саратського району (фото автора)

^{**} Полок» – полотнище. У Центральному Поліссі, наприклад, килими зшивали з двох витканих на верстаті полотнищ. (Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти // Народна творчість та етнологія.» – 2011. – № 6. – С. 53-57.

Фото 61. Налавник. Село Лиман.
Тарбунарського району 1970-ті рр.
(вертикальний) (фото автора)

У селі Нерушай (Татарбунарський район) килимом називають виріб розміром більше кадрелі, навіть якщо вони мали однаковий орнамент. У селі Шевченковому килими називали також пілкою. Прикметно, що у повоєнний період тут виготовляли килими менших розмірів, ніж до війни. Ткали килими у селах Першотравневе (Ізмаїльський район), Кислиця (Ізмаїльський район) (має назву «середина»), Трудове.

Вживають у селах Буджака й назви «кілім», «гладії». За розмірами, орнаментикою ці вироби не відрізняються від згаданих вище килимів, але виділяються місцевим населенням в окрему групу за одним критерієм – технікою виконання орнаменту, схожою

на вишивку гладдю. Від цього й назва – «гладії». Ймовірно, вона запозичена з шитва. Принаймні, зовні південносхідноподільська техніка вишивки за місцевою назвою «качалочка», яка є однією з найдавніших у Південно-Східному Поділлі і техніка місцевої «гладії» ідентичні. Щоправда, така техніка, на відміну від розповсюдженої у Буджаку, де вона відома не тільки у ткацтві молдован, а й українців, відсутня у килимарстві Південно-Східного Поділля. Рослинний орнамент жіночої кофти з молдавського села Борисівка (Татарбунарський район) виконаний саме у такій техніці (фото 62).

Фото 62. Фрагмент вишивки. Село Борисівка Татарбунарського району (фото автора)

Паратари

Відомі під різними назвами поширені у трьох районах, що досліджувалися (фото 12-16, 19). Орнаменти виконані перебірним тканням із різнобарвних ниток. У Буджаку використовували техніку «гладії». На півночі Одещини паратари мали таку ж орнаментику, як і килими. Це композиції з геометричних, рослинних, зооморфних мотивів. Характер орнаменту, розміщення його на полотні, як і на килимах, відповідає традиції певного хронологічного періоду, відображає еволюцію орнаментики від схематизованих рослин у другій половині XIX ст. до реалістичних зображень квітів тощо.

У селах Буджака лексема «паратари», «паратар» не розповсюджена. У Баштанівці вироби такого типу називають «кадрік» (від «кадрелі»). Назва «кадрелі» відома і на півночі Одещини (на Кодимщині), однак диференціюючі ознаки і відмінності паратар і кадрель респонденти назвати вже не можуть, хоча окремі з них,

як зазначалось, вказують, що кадрелі виготовляли з конопляних ниток, а паратарі – з вовняних.

У селі Баштанівка кадрік прикрашали геометричним чи у комбінації з рослинним орнаментом. В одному варіанті це була сітка з клітинок квадратної форми, у другому – троянда чи яблуко у клітині.

У селі Струмок такі вироби з аналогічною, як і у селі Баштанівка, орнаментикою називають «кадрелька». «Вибирали кадрельку» і в селі Нерушай.

Не вживають назву «паратарі» і в селі Трудове (Кілійський район). Тут виріб для стіни під вікном називають «пілка».

Прикметно, що і в сусідніх молдавських селах відома тільки одна назва – «кадрел». Ним прикрашали, зазвичай, чільну стіну під вікнами. Орнаментальні ж мотиви на багатьох зразках кадрел аналогічні килимовим. Вироби молдавського села Борисівка, українсько-молдавського села Глибоке (Татарбунарський район), виготовлені у 1930 – 40-х роках, орнаментовані трояндами з листками, як і килими, обрамлені смугою дрібних троянд, що властиво традиції українських сіл. Однак, тут, на відміну від «кілімів», зустрічаємо геометричні мотиви у вигляді квадратів, в середині яких такою ж технікою «гладі» розміщено зображення яблука з двома листочками. Слід відзначити, що мотив – «яблуко з двома листочками» – майже ідентичний на всій території півдня Буджака як в українців, так і в молдован.

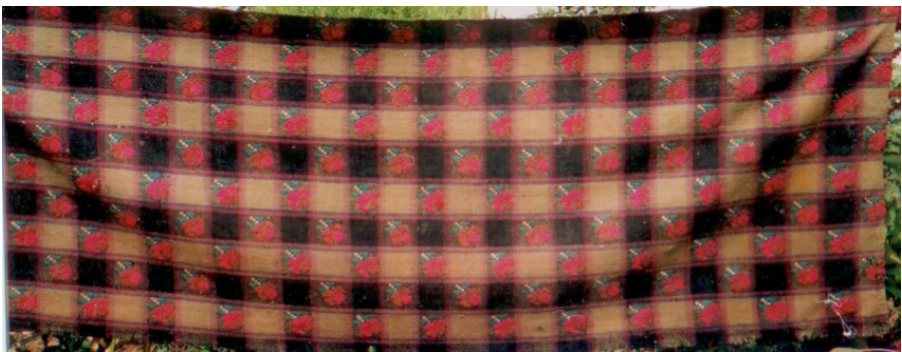

Фото 63. Налавник. Село Десантне Кілійського району (фото автора)

Налавники виготовляли з конопляних і вовняних ниток. Орнаментика налавників одноманітна – різнокольорові смуги. Тільки

на Побережжі назва «налавник» відповідає його функції як виробу. В інших двох районах (Буджак і Середнє Потилігулля) налавниками називають й інші килимові вироби. У селі Баштанівка їх називають «шарфові дорожки». У селі Десантне налавниками, крім тих, що застеляли лавки, називають рядна і доріжки на підлогу (пілка – К.В.). Аналогічну ситуацію спостерігаємо і в селі Струмок, де навіть пілки на підлозі називають налавниками. У селі Лиман налавником називають виріб для застелення канапи.

У селі Шевченкове налавники для застелення лавок були святкові і буденні. Святкові налавники ткали з відбіленого клоччя та з вовни. Частина виробів до налавників ніякого відношення не мають. Це звичайні залавники чи підвіконники, паратари чи кадрелі занадто великих розмірів, які неможливо використовувати для застелення лавок.

Пілки. Тепер їх здебільшого називають «дорожками». У деяких селах Буджака пілкою називають і килим.

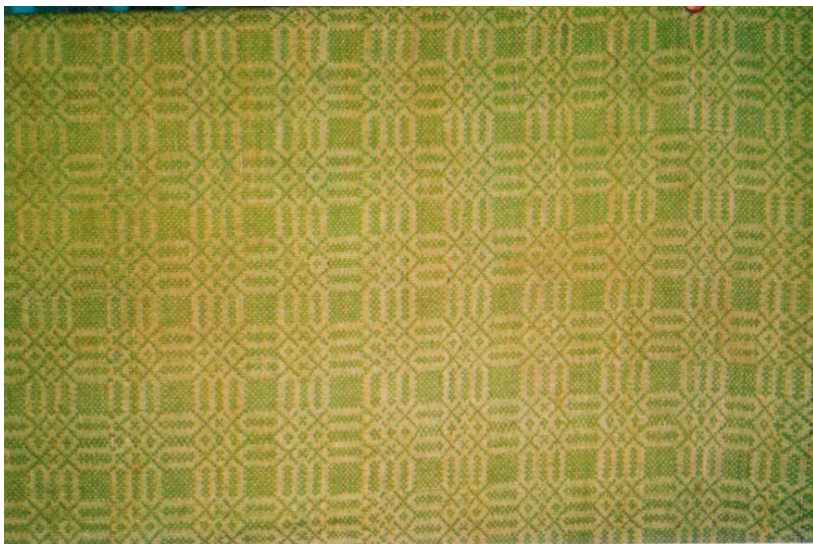
Орнамент пілок різнобарвний смугастий, виконаний човниковим тканням. У селі Загнітків райцентрі Кам'янка, що у Придністров'ї, у селі Лиман у Буджаку виробляли й ритуальні пілки для поховального обряду. Вони, як зазначалося, відрізнялися від інших порівняно обмеженою гамою кольорів вузьких смуг на білому тлі, або композицією, в якій домінують два кольори.

У деяких селах Буджака ця назва виробу вийшла з ужитку, в інших використовується щодо назв різноманітних килимарських виробів. А в селі Струмок термін «пілка» не вживають і не знають, хоча ці вироби виготовляли.

Українські села формувалися з переселенців ближніх і віддалених регіонів України, що розмивало обрядовість і традиції ткацтва. Зі скороченням обрядової практики зникала потреба і в обрядових атрибутах, зокрема у виробах ткацтва і шитва. Вже в кінці 1930-х – 40-х роках для весілля у селі Миколаївка III (сучасне село Левадівка) користувалися рушниками промислового виробництва. Вишивання рушників, за окремими винятками, практично припиняється. У 1950-х роках переважно в школах на уроках праці відроджується шитво, але традиційна місцева орнаментика остаточно втратила регіональні властивості ще у довоєнний період.

Килимарство українців у Буджаку розвивалося за двома напрямками. За одним з них його розвиток продовжувався за усталеною українською традицією, в іншому простежується переважно молдавський вплив. Перший представлений килимарством, де населення забезпечувало значну частину побутових потреб власним виробництвом аж до 1980-х років. У таких селах виробляли традиційний набір килимових виробів з відповідними усталеними назвами, а мистецтву ткацтва приділялась особлива увага. За приклад можна навести ще існуючу у другій половині ХХ ст. у селі Лиман практику випробовування майбутньої невістки умінням ткати. Саме в таких селах зберігся більш різноманітний набір виробів і простежуються мінімальні запозичення.

По-іншому розвивалося килимарство в селах, де українці запозичували технологію виробництва, орнаментику, а ткацтвом займалася невелика частина селян. Їхні вироби не конкурували із високоякісною продукцією майстринь, наприклад, сусідніх молдавських сіл. Навіть мешканці села Шевченкове іноді замовляли вироби у сусідньому молдавському селі Дмитрівка (Татарбунарський район). У селі Струмок уже в довоєнний період ткачів було мало. Стасі Феодосія Вакулівна, 1929 року народження, із села Нерушай хоча й успадкувала від своєї матері – визнаної майстрині – мистецтво килимарства, але сама вже не ткала. Таких прикладів чимало. У селі Першотравневе у довоєнний період ткацтвом займалася більша частина населення, але з організацією колгоспів у повоєнний час обсяги домашнього ткацтва суттєво зменшилися. Килимарство поступово занепало. Мешканці таких сіл активно запозичували насамперед технологію виготовлення виробів на трьох і більше підніжках, орнаментику. При цьому назву виробу не завжди залишали незміненою. Вона була: молдавською, перекладом з молдавської і навіть такою, що не відображає специфіку виробу. Для прикладу, як зазначалося, назви одного і того ж виробу в українських селах мають декілька варіантів: у селі Баштанівка – «шийшіци», у селі Десантне – «п'ятіца», у селі Лиман – «латана», у селі Першотравневе – «одіяло». Подібне спостерігаємо і в назвах техніки виконання орнаментів. Назва «гладії» розповсюджена серед українського і молдавського населення тільки в деяких районах Буджака і в Пониззі обох берегів Дунаю.

**Фото 64. Латана. Село Лиман Татарбунарського району (1959 р.)
(фото автора)**

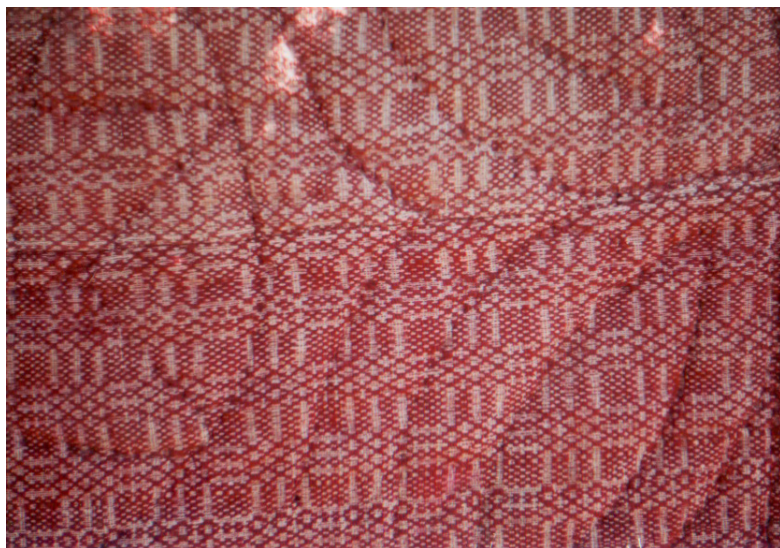

Фото 65. Одіяло. Село Першотравневе Ізмайльського району (фото автора)

Фото 66. Пятіца. Село Десантне Кілійського району (фото автора)

**Фото 67. Пятіца. Село Десантне Кілійського району 1941-1943 рр.
(фото автора)**

Посилюється тенденція уніфікації, скорочення номеклатури назв виробів. Так, у селі Трудове внутрішню поверхню стіни житла під вікнами закривали пілкою. Пілкою застеляли підлогу, ліжко, тоді як на Побережжі традиційні назва і функціональне призначення таких виробів збережені.

Отже, найбільш стійкими виявилися традиції килимарства Побережжя. Тут зафіксовано достатньо велику кількість і розгалужену номеклатуру килимових виробів: килими, пілки, на-

лавники, рядна, паратари. Продукцію виготовляли не тільки для задоволення власних потреб, але й для продажу. Для мешканців Кодимського, Балтського і сусідніх з ними районів виробництво килимів існувало ще в 1970-ті роки, а окремі села можна вважати осередками виробництва килимарської продукції.

У Буджаку в моноетнічних українських селах, розвиток килимарства відбувався у традиційному руслі, хоча й там простежуються запозичення. У біетнічних поселеннях, здебільшого українсько-молдавських, українські килимарські традиції зазнали відчутного молдавського впливу і в процесі трансформації втрачали етнічну виразність. В українських селах, які задовольняли значну частину своїх потреб через замовлення ткацької продукції, килимарство майже зникає в середині минулого століття.

Рушники. Як і у килимарстві, регіональна специфіка проявляється і в рушниках українців, особливо степової зони і Нижнього Подунав'я.

Якщо специфіка господарсько-побутового комплексу українців степу формувалась під впливом насамперед природно-географічного чинника, то регіональну специфіку рушників визначив, передовсім, чинник міжкультурної взаємодії. Наслідком цього процесу є суттєві відмінності рушників Побережжя від рушників Середнього Потилігулля і особливо Буджака та Нижнього Подунав'я.

Рушники Побережжя (порубіжна зона Степу і Лісостепу) виготовляли із конопляних, лляних і бавовняних ниток, тоді як поширеним матеріалом для ткання рушників у Буджаку, крім вовни, льону і конопель, була шовкова нитка домашнього виготовлення.

Еволюція орнаментики рушників Побережжя базується на традиційних для цієї місцевості орнаментальних системах, в яких домінують геометричні мотиви. У процесі розвитку, на початку ХХ ст. геометризовані рослинні мотиви у композиційних комбінаціях трансформуються у реалістичного виду квіткові. Разом з тим, більшість рушників зберігають геометричну орнаментiku.

На рушниках українців Буджака орнаментальні системи різноманітніші, що є результатом поєднання традиційних мотивів і запозичених. Вони визначають специфіку цього регіону. Основою більшості композицій є горизонтальні лінії у вигляді набору паралельних смуг. Ця група достатньо чисельна, оскільки

простота виготовлення таких рушників не потребувала особливих умінь і майстерності. Їх ткали з бавовняних чи лляних ниток здебільшого білого кольору. Менш розповсюдженими є рушники з різнобарвними смугами – архаїчним видом орнаменту.

Більш складними, але такими, що композиційно відносяться до лінійно-смугастої групи, є рушники, в орнаменті яких центральне місце належить геометризovanим чи геометричним мотивам у вигляді ламаних ліній, розет, символів космогонічного змісту.

Окрему групу складають рушники з атропоморфними чи зооморфними зображеннями.

Поширений в українців Нижнього Подунав'я мотив «вазон». До новаційного слід віднести орнаменти, в яких поєднуються традиційне і запозичене, наприклад, композиція із троянд між горизонтальними смугами.

Українці стали ткати рушники з нетрадиційних для них шовкових ниток після переселення в цей край, опанували знаннями і вміннями вирощення шовкопряду та виготовлення шовкових ниток. Деякі види орнаменту в українських рушниках можна віднести до категорії надетнічних, оскільки присутні в орнаментиці виробів українців, румунів, молдован. Одними з таких є орнаменти, створені з горизонтальних смуг, витканих здебільшого бавовняними нитками. Цей найпростіший за технологічним виконанням орнамент українці знали ще до переселення у Буджак і виконували його на конопляних рушниках. У селах з глибокими традиціями конопляного ткання збереглось чимало рушників з «прадіва». Навіть обрядові рушники українці продовжували виготовляти з конопель, тоді як болгари надавали перевагу шовковим ниткам.

Ще у перші десятиліття після переселення до Буджака українці продовжували ткати традиційну для місцевостей, з яких вони прибули, рушникову орнаментику. Однак з часом у ткацтві українських майстринь з'являються елементи, запозичені з орнаментики сусідніх болгарських та молдавських виробів. Окремі з них вносилися в українську рушникову орнаментику і утворювали специфічні регіональні варіанти. До таких можна віднести, наприклад, композиції з виконаних плетінням зооморфних зображень, які широко представлені у ткацтві болгар Буджака, і традиційних для української вишивки троянд брокерівського типу.

Популярним мотивом у рушниковій орнаментиці українців Нижнього Подунав'я стає «вазон» чи «дерево життя» – мотив досить розповсюджений на рушниках і килимах українців найближчого до регіону Південно-Східного Поділля, де він виконаний різнокольоровими нитками. «вазон» українців Нижнього Подунав'я виконаний нитками одного кольору – білого.

Орнаментика рушників українців засвідчує принаймні два напрями її розвитку – в руслі етнічної традиції і синтезу традицій і новацій, які й визначали її регіональну своєрідність.

Орнаментика, сформована на місцевій основі, за столітній період еволюціонувала від геометризованих композицій до рослинних з елементами реалістичних зображень рослин і квітів.

Новації проявились в композиційних схемах, орнаменті. Вони настільки виразні, що можуть використовуватись у якості маркерів для характеристики та виокремлення специфічних ознак, властивих місцевому килимарству певного хронологічного етапу. Для прикладу наведемо деякі із них. Так, геометризовані орнаменти домінували у килимарстві другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. (фото 10, 12-17). Мотив «світове дерево», «вазон» складав основу композиції. Верхня і нижня кайма завширшки 5-7 см., виткані із ниток одного кольору, на тлі яких розміщено «безконечник» у вигляді трикутників чи інших геометричних фігур, між верхньою і нижньою каймою знаходиться композиція стилізованого «світове дерево», «вазона», стилізованих зображень тварин чи птахів. Нитки, особливо піткання, фарбували переважно нитками рослинного походження (листя горіха, скомпії, соку ягід, кори дерев тощо). М'якою гамою кольорів, вони відрізнялись візуально від більш яскравих ниток, фарбованих хімічними барвниками.

В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. геометризовану орнаментiku поступово витісняє рослинна. На окремих виробих кінця ХІХ – початку ХХ ст. лише одна верхня кайма чи ланцюжок геометричних фігур. Архаїчні геометричні стилізовані зображення змінюються брокарівськими трояндами, хоча старовинні орнаменти ще продовжують копіювати. В основі композиції утверджується мотив «троянда». Зникають геометризовані компоненти з верхньої і

нижньої кайми. Вони також замінюються мотивами рослинного характеру.

Процес переходу від геометризваної до рослинної орнаментики простежується на прикладі килимового виробу села Баштанків, на якому верхня кайма складається із зигзагоподібної смуги, а нижня з квітки троянди, або поряд із смугою із геометричних фігур знаходиться квітка (фото).

У другій половині мотив «троянда» домінує в орнаментці домашнього килимарства. Наявність і використання різноманітних яскравих хімічних барвників дозволяє створювати вироби з більш привабливими для покупців орнаментами, а брокарівські квіти стають основою більшості композицій. Квітами заповнюють майже все тло полотна, але традиція розташування композиції між верхньою і нижньою каймою залишається, тільки замість кайми із трикутників з'являється низка троянд.

СИМВОЛІКА І СЕМАНТИКА ОРНАМЕНТИКИ ТКАЦЬКИХ ВИРОБІВ

Виткані за останні десятиліття рушники відносяться до групи плечових і призначались переважно для облаштування побуту (прикрашався покуть, рамки з набором сімейних фотографій) обрядів, звичаїв, родинних і календарних свят.

Рушник – це символ шляху. На рушник або крижмо (шматок тканини) приймають новонародженого, рушником зв'язують руки молодих на весіллі, вінчають на рушнику, щоб у щасті і добробуті пройшли шлях подружнього життя, рушниками стелять дорогу на кладовище і спускають домовину на рушниках – шляху душі небіжчика до неба. Рушник, в сукупності з його орнаментикою рослинною, зооморфною, атропоморфною, виконує функцію зв'язуючого ланцюга, посередника між людиною і Богом.

Найбільше рушників готували до весіль. Хоча суто весільних рушників не збереглося, такими вважають найкolorитніші із тих, що мають. Найкращими рушниками перев'язували нанашку. Не обходились без рушників хрестини. Використовували рушники і в поховальній обрядовості, адже рушник символізує, крім іншого, початок і кінець життєвого шляху. Виготовлялися і так звані

оказіальні рушники, які ткалися, чи вишивалися для конкретних подій.

Практично всі рушники, навіть ті, якими втирались, прикрашались різноманітними орнаментами – тканими і вишиваними. Одна із функцій орнаменту ткацьких виробів – оберегова. Знаки і символи на килимах і рушниках наділялись магічними властивостями, однак вони, як зазначалось, відображали ще й цілий спектр інформації історичного і культурологічного характеру.

В орнаментиці рушника міститься величезний пласт знань про глибину народної традиції, зародження і еволюцію космогонічних уявлень, етнічну історію, історію взаємин з носіями різних культур.

Символіка рушника визначається його орнаментикою. У вишитих чи витканих на полотні знаках і символах закодовані формули магічного змісту. Вони мали забезпечити людині добробут, позитивний результат її повсякденної діяльності, оберігати в дорозі, на чужині, забезпечувати мир і спокій у родині, оберігати житло.

Оберегами вважали ідеограми життєдайних Сонця, Землі, води, засіяного поля тощо. У так званому «трипільському ромбі» – ідеограмі засіяного поля – закодована інформація про давню землеробську практику, знання про циклічність року (чотири частини ромба – чотири пори року, чотири сторони світу). Він символізує магію запліднення, родючості, виконує функцію оберега. Вважали, що обереги мають надприродну силу, здатну захищати власників цих предметів від всіляких негараздів – злих сил, біди і нещастя.

Все це відображено на рушниках українців, румунів, молдован Нижнього Подунав'я.

Типологічно орнаменти рушників поділяються на геометричні, рослинні, зооморфні.

Геометричний орнамент

Геометричні орнаменти відомі з часів верхнього палеоліту і успадковані чи не всіма народами світу. За давніми уявленнями Бог діяв по геометричним лініям, тоді як нечиста сила нездат-

на їх (ламані лінії) здолати. Ромбо-меандровий орнамент доби палеоліту став основою композицій візерунків зокрема на посуді культури Трипілля-Кукутені (VI–III тис. до н. ч.). і сьогодні вони відомі нам у традиційних вишивках, тканих виробах, одязі.

Найпоширеніші символи в орнаментиці репрезентованих рушників – квадрат або ромб, коло, трикутники, спіралі, зірки, ламані чи хвилясті лінії виконували магічну функцію, спрямовану на забезпечення людині добробуту і щастя.

Достатньо поширеними в геометричній орнаментиці рушників були ламані (зигзаги), хвилясті лінії. Цей мотив має назву «безконечник». Він міг бути утвореним і з прямих чи гострих кутів, що складаються в безперервну лінію – символ безперервності життя і циклічності часу.

Один з елементів безконечника, який часто зустрічається окремим зображенням, є S-подібна спіраль – символ Вічності чи Вічності Бога.

Вказані мотиви – основа орнаментальних композицій рушників і килимів українців і румунів правого берега Дунаю, українців і молдован на лівому березі ріки.

Рослинна орнаментика представлена кількома мотивами – ідеограмою «світове дерево» чи «дерево життя» та близькими до реалістичних зображеннями троянд, ягід і плодів. Культ дерева у масових його проявах на теренах України відомий з часів ранніх землеробських культур.

**Фото 69. Зображення дерева (рослини) на посуді трипільців
(з колекції «ПЛАТОН»)**

На посуді деяких трипільських поселень зображення дерев, за дослідженнями Т. Ткачука та Я. Мельника становлять до 16% від загальної кількості відомих знаків. В українському фольклорі і обрядовості простежується культ дерева, відображена прадавня його назва – «райдерев» (у санскриті *рай* – багатство, *дарава* – дерево). У наступні історичні епохи ця популярна ідеограма не зникла, поширена вона і в орнаментиці одягу, ткацьких виробів, писанкарстві, стінописі, обрядових атрибутах українців.

«Світове дерево» в орнаментиці репрезентоване у двох варіантах – схематизованому зображенні дерева і більш пізній модифікації – «вазон» – рослини у посуді. У повір'ях східних слов'ян «світове дерево» – відображення триярусної будови Космосу – підземний світ (коріння), земний (стовбур) і небесний (крона), життя душі в підземному світі (до народження), на землі і на небі після смерті. Це образ безсмертя, нескінченності життя. Воно об'єднує минуле, сучасне і майбутнє.

**Фото 70. Візерунок рушника. Савранський район (60-70 роки XX ст.)
(фото автора)**

**Фото 71. Візерунок рушника. Миколаївський район (середина XX ст.)
(фото автора)**

Фото 72. Візерунок рушника. Кодимський район (середина XX ст.)
(фото автора)

В кінці XIX – першій половині XX ст. домінуючим елементом орнаменту рушників всіх груп населення стає троянда. Цей стиль, відомий під назвою «брокарівський», витісняє традиційні (насамперед геометричні) мотиви з орнаментики. Переконаливою ілюстрацією є декілька примірників з колекції Верхнього Дунавця; на виробах, успадкованих від своїх бабусь і матерів, у другій половині XX ст. діти вишивали технікою «хрестик» червоні троянди з зеленим листям – тобто нетрадиційні для них брокарівські мотиви.

Рослинний орнамент

Рослинна (квіткова) орнаментика набула більшого поширення в південних районах. На рушниках вона стає надетнічною, оскільки присутня у виробах всіх груп населення і засвідчує часткову втрату переселенцями традиційної символіки, вказує на формування специфічної регіональної системи орнаментики як

продукту міжкультурної взаємодії. Характерним для цієї системи є наявність в орнаментиці спільних для українців, румунів і молдован елементів («світове дерево», «троянда» тощо). Однак збережена і етнічна регіональна специфіка. Так, в українських селах лівобережжя не набув такого поширення, як в українців і румунів правого берега Дунаю, мотив «троянда». Українці с Шевченкове ткали рушники із конопель і не використовували поширену в регіоні таку сировину як шовк, тоді як на правому березі Дунаю українці ткали шовковими нитками і майже не виробляли ниток з конопель.

Зооморфний орнамент

Зооморфні, орнітоморфні мотиви в рушникових орнаментах не вирізняються розмаїтістю зображень птахів і тварин. Вони відтворюють давні погляди на походження світу, природи, людини. Адже людина не відокремлювала себе від навколишнього середовища, всесвіту, усвідомлюючи себе його часткою. Як правило орнітоморфні зображення складали частину композиції. Птахи різних видів, залежно від ідеї, структури композиції, розміщувалися на тлі полотна, утворюючи орнітоморфний ряд, чи розміщувались, наприклад, на верхівці «вазонка» чи «світового дерева», з боків основного зображення.

Фото 73, 74. Візерунки рушника. Кодимський район (середина XX ст.)
(фото автора)

Ставлення людей до птахів було неоднозначним. Їх поділяли на «чистих» і «нечистих», «хижих» і «не хижих». Тобто, птахи, за народними повір'ями, були носіями добра чи зла. Так, до «чистих» відносились голуб, півень, до «нечистих» сова, ворона.

В орнаментиці репрезентованих нами рушників присутні зображення як «впізнаних», так і «невпізнаних» птахів. Серед «впізнаних» легко вирізняються голуб – загальнофольклорний образ кохання, подружньої злагоди, ніжності, качка – традиційний образ веснянок, колядок та щедрівок, володар тепла. В легендах України і за її межами качка вважається засновницею життя. Качка виступає як птах-деміург (засновник життя).

Ми бачимо зображення коней. Українці вірили, що «злі духи» бояться коней, тому їх образ вишивали на рушниках, а фігуру на фронтонах дахів жител України називають «коньок». Ймовірно, назва походить саме від зображення цієї тварини.

Окрему групу складають рушники з комбінованою орнаментикою, виконаною в різні періоди. Це вироби з витканими на верстаті орнаментами, до яких згодом додавали нові мотиви здебільшого рослинного характеру – вишиті технікою «хрестик» троянди.

Оскільки рушники передавались у спадщину як родинний скарб, ми маємо змогу простежити еволюцію орнаментики. Так орнаменти рушників кінця XIX – початку XX ст. склалися переважно із вузьких горизонтальних смуг. В українців лівого берега Дунаю на рушниках, витканих з конопляних ниток, вони різнокольорові, на лляних і бавовняних рушниках – з бавовняних ниток білого кольору. Однотонні рушники білого кольору з набором горизонтальних смуг на кінцях є найдавнішими. Традиція ткання таких виробів продовжується і в першій половині XX ст. Однак в цей період поширюються орнаменти з рослинними мотивами – трояндою, польовими квітками, комбінованими композиціями з елементами геометричного, рослинного і зооморфного характеру.

В обрядовій практиці населення Нижнього Подунав'я рушник поступово втрачає роль важливого атрибуту. В середині XX ст. його ще використовували у весільній обрядовості. Але й сьогодні рушник являється одним з виразників етнічної ідентичності українців, румунів і молдован.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ/ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Свідчення про ткацтво в археологічних джерелах.
2. Ткацтво південно-західної України в історіографії.
3. Осередки ткацтва на теренах сучасної Одещини у другій половині XIX – на початку XX ст.
4. Сировина для ткацтва: види, обробка, приготування для ткання.
5. Знаряддя обробки конопель і прядіння нитки.
6. Знаряддя технології ткання.
7. Технологія ткання.
8. Класифікація ткацьких виробів.
9. Килимові вироби.
10. Полотняні вироби.
11. Повсякденні і обрядові рушники.
12. Орнаментика кілкових і плечових рушників.
13. Регіональна специфіка ткацьких виробів Буджака і Південно-Східного Поділля.
14. Еволюція орнаментики ткацьких виробів другої половини XIX – першої половини XX ст.
15. Символіка і семантика орнаментики ткацьких виробів.

ТЕСТИ

1. Найдавніші відбитки тканин, зафіксовані:
 - а) на кераміці Трипільської культури;
 - б) на стінах жител Черняхівської культури;
 - в) на глиняних виробах доби Київської Русі.
2. Найдавніші відбитки тканин на стінках керамічного посуду у Нижньому Подунав'ї зафіксовані:
 - а) на поселеннях раннього залізного віку;
 - б) на поселеннях Сабатинівської культури;
 - в) на поселеннях культури Гумельниця.
3. Кукли робили переважно:
 - а) з плоскінного волокна;
 - б) з комбінованої пряжі;
4. Ткали із шовкових ниток:
 - а) українці дельти Дунаю;
 - б) українці півночі Одещини;
 - в) українці із шовкових ниток не ткали.
5. Найдавніший ткацький верстат знайдений на поселенні:
 - а) Трипільської культури;
 - б) Білозерської культури;
 - в) Київської культури.
6. Ткацький верстат горизонтального типу з'являється в Україні-Русі в:
 - а) XII – на початку XIII ст.;
 - б) XI – на початку XII ст.;
 - в) XIII – на початку XIV ст.
7. Піткання це:
 - а) поперечна нитка з човника;
 - б) позовжня нитка;
 - в) нитка на цівці.

8. Паратари використовували:
- а) для застелення підлоги;
 - б) для застелення ліжка;
 - в) як залавник.
9. Бавовняні нитки у 50-х роках ХХ в домашніх умовах ткали:
- а) у Нижньому Подунав'ї;
 - б) на півночі Одещини;
 - в) селах Середнього Побужжя.
10. Рушник з орнаментованими лише краями відноситься до виду:
- а) кілкових;
 - б) плечових;
 - в) настінних.
11. Нафраниця це:
- а) побутовий рушник;
 - б) простирadlo;
 - в) весільний атрибут.
12. Традиція ткання рушника із шовку поширена в українців:
- а) Південно-Східного Поділля;
 - б) Буджака;

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Альбом українських узорів. – К. 1915.
2. Біляшівський М. Ф. Про український орнамент // Записки наукового товариства в Києві. – Вип. 3. – К., 1908.
3. Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія культури України. – К., 1998.
4. Василенко В. М. Народное искусство. – М., 1975. // Інтерн. ресурс. Режим доступу: <http://pyrohiv.com.ua/ua/articles/read/122/materialna-i-duhovna-kultura-pivdeno-shidnogo-podillja-baltskij-i-savranskij-rajoni-odeskoji-oblasti>.
5. Васянович О. Знакові функції килимів околичної шляхти // Народна творчість та етнологія. – 2011. – № 6. – С. 53-57.
6. Віталій Рудь. До історії ткацтва на Поділлі // Подільське традиційне ткацтво. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вінниця, 2009. – С. 49-54.
7. Глуховцева Н. Килими з Дніпропетровщини // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 6. – С. 82-87.
8. Головацький Я. Ф. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточной Венгрии. – СПб, 1877.
9. Зеленин Д. К. «Обыденные» полотенца и «обыденные» храмы (Русские народные обычаи) // Живая старина. – 1911. – Вып. 1.
10. Иван Гончар. Доля на рушникові // Наше життя – жовтень, 1991. – С. 8-10.
11. Иванова Ю. І. Вишивки Південного Поділля в етнографічній колекції національного музею історії України // Етнографія Півдня України. – Вип. 1. – Одеса, 1996. – С. 30-34.
12. Нікішенко Ю. І. Обрядово-міфологічний рівень побутування вишивки на одязі // Магістеріум. – Вип. 5. – К., 2000. – С. 83-89.
13. Нікішенко Ю. І. Символіка окремих геометричних орнаментів української вишивки на одязі початку ХХ ст. // Наукові записки. Том 19, Теорія та історія куль-

- тури / Національний університет «Києво-Могилянська академія». 2001. С. 30-35.
14. Історія міст і сіл Української РСР // Одеська область. – К., 1969. – С. 673.
 15. Історія українського мистецтва. – К., 1966-1970.
 16. Історія української культури. – К., 1994.
 17. Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка. – К., 1983.
 18. Кара-Васильєва Т. В., Чорноморець А. Д. Українська вишивка. – К., 2002.
 19. Китова С. Полотняний літопис України. Семантика орнаменту українського рушника. – Черкаси, 2003.
 20. Колос С. Г. Хургін М. Д. Декоративні тканини. – К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949.
 21. Косаківський В. А., Очеретний В. В., Прилипко В. П. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі // Подільська старовина: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1998. – С. 29-40.
 22. Косаківський В. А. До історії трипільського ткацтва // Трипільські поселення – гіганти: Матеріали Міжнар. конф. – К., 2003. – С. 63-66.
 23. Косаківський В. А. Відбитки текстилю // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 93-95.
 24. Косаківський В. А. Ткацтво та килимарство у містечку Чечельнику на Південно-Східному Поділлі у XIX-XX ст. // Подільське традиційне ткацтво: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Вінниця, 30 верес. та 1 жовт. 2008 р. / Ред. кол.: Т. О. Цвігун, В. А. Косаківський (наук. ред.), О. І. Назарець. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2009. – С. 76-85,
 25. Косачева О. Украинский орнамент. Вышивки, ткани, писанки. – Киев, 1876.
 26. Кулик О. Українське художнє вишивання. – К., 1958.
 27. Кульчицька О. Л. Народний одяг західних областей Української РСР. – К., 1959.
 28. Кушнір В. Г. Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав'я (друга половина XIX – перша половина XX століття). – Одеса, 2012.

29. Кушнір В. Г. Народознавство Одещини. Одеса, 2008. – 205 с.
30. Кушнір В. Г. Традиційне ткацтво на Кодимщині... С. 28.
31. Кушнір В. Г. Українське народне образотворче мистецтво // Методичні рекомендації для студентів історичного факультету. – Одеса, 2005. – 36 с.
32. Кушнір В. Г. Українці за Дунаєм. Одеса, 2002. – 128 с.
33. Литвинова П. Южно-русский народный орнамен. – К., 1879.
34. Литвинова П. Я. Южно-русский народный орнамент Черниговской губернии. Глуховский уезд. – Вып. 1. – К., 1878; Ї ж. Южно-русский народный орнамент Черниговской губернии. Уезды Конотопский, Кролевецкий, Новгород-Северский и Стародубский” вип. 2, К., 1902.
35. Макарова Т. Симметрия в растительном орнаменте Древней Руси // Древняя Русь и славяне. – М., 1978.
36. Мельничук Ю. Семантика українських рушників // Народне мистецтво. – № (числа за 2004 рік). – С. 3-4.
37. Новицкая М. А. Узорные ткани трипольской культуры // Краткие сообщения Института археологии. – К., 1960. – Вып. 10. – С. 33.
38. Новицька М. О. До питання про текстиль трипільської культури // Археологія. – К., 1948. – С. 51-53.
39. Павленко В., Розенберг Л. Орнаменти українського вишивання. – Харків. – 1929.
40. Прусевиц А. Народное вышивание // Кустарные промыслы Подольской губернии. – Киев, 1916. – С. 293.
41. Розенберг Л., Павленко В. Орнаменти українського народного вишивання. – Харків, 1929.
42. Рудь Віталій. До історії ткацтва на Поділлі // Подільське традиційне ткацтво. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Вінниця, 2009. – С. 50.
43. Чабан М. І. Килимарство села Пужайкове на Балтщині // Записки історичного факультету. – Вип. 19. – Одеса, 2008. – С. 103.

KAPTA

Навчально-наочне видання

Кушнір В'ячеслав Григорович

Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України

Навчально-наочний посібник
для студентів історичного факультету

Частина 2. Ткацтво

Підп. до друку _____.2017. Формат 60х84/16.
Ум.-друку. арк. 4,3. Тираж ____ пр. Зам. № _____.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р.
Україна, 65082, м. Одеса, вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua